

Makten över etymologin

Några fallstudier

Arne Olofsson, professor i engelska

Om det inte klart framgår hur ett ord är bildat, söker språkanvändarna ofta efter en rimlig bakgrund. Det händer då att man gissar fel, och då uppstår en s.k. folketymologi. Ibland kan sådana fiktiva och amatörmässiga härledningar av ord spridas på sätt som språkvetare har svårt att komma åt. En uppdiknad etymologi kan då börja leva sitt eget liv, särskilt när den sprids via verk och medier med stort inflytande. I vissa fall får folk-etymologierna ett sådant genomslag att de tar över eller i varje fall bildar paralleller till de vetenskapligt underbyggda förklaringarna.

Inledning

”Dom brukar kalla honom för Dartanjang. Det är spanska och betyder kratta.” Citatet är hämtat ur Barbro Lindgrens *Loranga, Masarin och Dartanjang* från 1969, en av mina absoluta favoriter bland svenska barnböcker. Författarinnan skämtar förstås, och jag drömmer inte om att anklaga henne för desinformation. Det är ändå intressant att notera att ett antal generationer svenska barn som njutit av boken har fått sig till livs en helt uppdiknad bakgrund till namnet Dartanjang (och d’Artagnan?). Att de tror att *kratta* heter *dartanjang* på spanska kan möjligen ge dem praktiska svårigheter på någon playa längre fram i livet, men det är ingen större skada skedd.

Exemplet ovan väcker en del generella frågor. Det är ett mänskligt drag hos såväl barn som vuxna att fråga ”Varför heter det så?”. Barnet Masarin hos Barbro Lindgren bara heter Masarin, utan förklaring i boken, men svaret på frågan ”Varför heter pappan Loranga?” finns: ”[I köket] är allting rött. Skåpen och spisen och gardinerna och tallrikarna. Och bordet är runt

och rött, och under bordet ligger en ganska tjock och slö pappa. Han är väl det enda i köket som inte är rött, han är mer orange, som Loranga. Han heter Loranga också!”

Motiveringar och förklaringar till namngivning och andra typer av benämningar finns belagda i texter från olika tider. I Bibeln är det inte ovanligt med typen ”Du skall kalla honom X, ty han skall Y”. I den latinska litteraturen förekommer förklaringsböcker (t.ex. uppfinnandet av en forntida Romulus för att förklara namnet Roma). På medeltiden knöts ibland romaren Brutus till namnet Britannien. En av de mer bisarra förklaringsmodellerna är den omvända etymologin: *Canis a non canendo* – det latinska ordet *canis* (”hund”) skulle ha tillkommit med motiveringen att hundar **inte** sjunger (verbet *ca'nere* ”sjunga”). Cirkelbevis förekommer också, som i det klassiska engelska exemplet: ”Pigs are called pigs because they are such dirty animals”.

En vanlig ordtyp som språkbrukare känner ett behov av att utreda är förkortningar. SOS, till exempel, ”måste betyda något”. Men det gör det inte. 1906 beslutades det vid en internationell konferens att fartyg i nöd skulle radiotelegraferas ... --- ... som nödsignal. De valda tecknen är de som ger maximal kontrast och det finns inget samband med de bokstäver som vid textkommunikation motsvarar signalerna (... = S, --- = O). Det primära vid valet var distinkтивiteten hos tecknen, men det var förstås en fördel att inget av de större språken hade något ord *sos* som signalen skulle kunna förväxlas med. Å andra sidan uppstod just därigenom en önskan att analysera detta mystiska SOS, och åtminstone tre tolkningar har cirkulerat: *Save Our Souls, Save Our Ship, Send Out Succour*. Ingen av dessa har emellertid något som helst att göra med signalens ursprung. Eftersom samtliga förslag är på engelska, förtjänar det att nämnas att den ingick i signalinstruktionerna för tyska fartyg redan innan den blev internationell.

I det följande skall jag presentera några exempel på falska härledningar som jag har råkat komma i kontakt med under ett antal år. Det gemensamma för dem är att de förekommit i sammanhang som gett dem stor spridning och/eller pondus.

En terminologisk parentes

Här kommer jag att använda termen etymologi om ords bakgrund i andra språk (eller i det egna) snarare än om deras utveckling från något urspråk. Även termer som akronym och eponym kommer att användas med vid mening: en akronym är här ett ord som är bildat av de första delarna av andra ord (inte nödvändigtvis, men oftast, bara den första bokstaven i varje ord); en eponym är ett vanligt substantiv som har sitt ursprung i ett egennamn (inte nödvändigtvis personnamn). Firmanamnet MACK var på sin tid en akronym bildad av delägarnas initialer (Mathiasson, Andersson, Collin och Key). Firmans huvudprodukt var mackmetern (MACK-metern), en ny typ av bensinpump. När firmanamnet sedan i folkmun (men mot bensinbolagens vilja) kom att användas för att beteckna firmans produkt och dess miljö, fick svenskan eponymen *mack*.

Maximal auktoritet: läroböcker och uppslagsverk

Varför heter ord som *måste* och *ska* **hjälpverb**? En liten svensk grammatikbok med stor spridning förklarar: "[Hjälpverb] behöver 'få hjälp' för att berätta eller betyda något. Den hjälpen får de genom att kopplas till ett huvudverb." Om hjälpverb heter så därför att de behöver hjälp, hur är det då med *hjälparbetare*, *hjälpelinje*, *hjälpmedel*, *hjälpmotor*, *hjälp-sändning*? Bortsett från ordbildningsaspekten, vad skulle det vara för svårigheter förknippade med att berätta sanningen, nämligen att hjälpverben hjälper till med grammatiska markeringar som i andra språk kanske hanteras med böjningsändelser?

Med början om några år kommer många tusen studenter per år att få lärarexamen efter att ha läst i en kursbok att inläring främjas av att inlärnarna är mitt ibland det som de skall lära sig. Detta är förmodligen en god sak, och det är också en god sak att de i förbifarten fått lära sig att *inter* och *esse*, som är beståndsdelarna i ordet *intresse*, betyder "mellan, bland" respektive "vara". Mindre gott är att inlärningsfilosofin delvis motiveras med att själva ordet *intresse* ursprungligen skulle betyda "att vara mitt ibland". Bakgrunden till *intresse* är en annan och förklaras tydligast via den form ordet har fått i engelskan, *interest*. Denna form är i latinet presens indikativ

av verbet, med opersonlig användning, och betydelsen är ”det gör skillnad, det är av vikt /för någon/”. Den korrekta etymologin skulle t.o.m. bättre än den fiktiva kunna kopplas till den aktuella pedagogiska filosofin – varför då inte använda den?

Även i en nyskriven artikel i supplementet år 2000 upprepar Nationalencyklopedin, ”ett uppslagsverk på vetenskaplig grund”, den inrotade men felaktiga ellipsanalysen av ordet *moped* (mo/torveloci/ped) och nämner inte den korrekta akronymförklaringen (*mo* från *motor* + *ped* från *pedaler*), som är väldokumenterad, först genom den ovanligt explicita introduktionen av ordet 1952 och sedan genom olika språkvetares hänvisningar till den.

Bakgrunden till tecknet **snabel-a**, @, är enligt supplementet till Nationalencyklopedin att ”det står för det engelska *at* ’vid, hos’”. De flesta läsare tolkar nog detta som att tecknet skulle vara en symbol eller förkortning för det engelska ordet. Sanningen är något mer komplicerad. Visserligen heter själva tecknet *commercial at* och har i alla tider i engelskan haft *at* som en av sina uttalsformer, men bara som en. Det kan lika gärna utläsas *to*, beroende på sammanhanget. Det har använts dels vid prisangivelser per enhet (@ \$5 each – utläses *at*) dels vid angivelser av variationsbredden hos ett pris (\$5 @ \$10 – utläses *to*), och det krävs inte stor språklig associationsförmåga för att inse att @ i handelsengelska motsvarar svenskans bruk av den franska prepositionen *à*. Den gemensamma nämnaren och bakgrunden är den latinska prepositionen *ad*. Tecknet är en ligatur, dvs. en hopbindning av två bokstäver. Denna ligatur har medeltida anor och bör ha uppstått i halvuncialskrift, där öglorna i *a* och *d* hade identisk form och stapeln i *d* var svängd åt vänster, en sväng som sedan överdrevs i ligaturen. ”Snabeln” i @ är alltså stapeln i bokstaven *d* i *ad*, och har inget att göra med *t* i *at*.

Maximal spridning

Ordet *muck* i betydelsen ”avslutande av militärtjänst” har sin bakgrund i ett ord i romani som betyder ”fri, lös”. Detta är alla språkvetare överens om, men det finns en folklig tolkning som går ut på att det skulle vara en akronym för frasen *militär uttryckning, civila kläder*, en fras som inte torde

vara belagd i något militärt sammanhang annat än just som ett försök att förklara ordet *muck*. Denna tolkning fick kraftig draghjälp när saxofonbandet Cool Candys 1962 gjorde om det gamla musikstycket *Muckarpolka* till *Muckartwist*, varvid den fick en talad inledning före själva musiken. En manlig kommandostämman ropade ”Militär uttryckning, civila kläder – med andra ord: MUCK!”. Ett poplexikon betecknar stycket som ”något av en nationalsång för många uttryckande ungdomar”. Det blev snabbt ett standardinslag i firarprogram och andra önskeprogram och alla som lyssnade på Melodiradion fick alltså denna mistolkning av ordet *muck* ordentligt inpräntad.

Mjölkpaket är ett effektivt medium för spridning av budskap, eftersom de förekommer på var mans bord. I USA används de t.ex. för efterlysningar av försvunna barn. I samband med reklam för mellanmjölk försåg Arla sina mjölkpaket med en baksidestext som hade etymologiska ambitioner. Med utgångspunkt i att konsumenterna skulle befrias från dilemmat att göra ett binärt val mellan mjölk och lättmjölk, påstod man att ordet *dilemma* från början skulle ha betytt ”två horn”, som man alltså riskerade att bli spetsad på när en tjur (varför inte en ko?) gick till attack. Språkligt finns det emellertid inga horn med i sammanhanget. *Dilemma* som term i antik filosofi och logik betyder ”dubbelsats” och ett favoritexempel råkade vara ”Det du inte har förlorat, det har du. Några horn har du inte förlorat, alltså har du horn”. Sambandet mellan *dilemma* och *horn* är alltså inte etymologiskt utan slumpartat kulturhistoriskt.

När branschen tar över

I november 2001 föll mina ögon på ett reklamblad från ICA Maxi där det hävdades att ordet *spa* med syftning på kropps- och skönhetsvård skulle ha sitt ursprung i den latinska frasen *sanus per aquam*, som (inte helt korrekt, eftersom *sanus* är ett adjektiv) översattes med ”hälsa genom vatten” i reklambladet och i den broschyr från kosmetikföretaget Dove man hänvisade till. Ordet skulle alltså vara en akronym. Eftersom jag trodde mig veta den sanna bakgrunden, fattade jag snabbt pennan, men knappt hade jag gjort det förrän Språkvård 3-2001 kom ut. Där såg jag att Hans Nyman hade dragit sitt strå till stacken efter att ha noterat (nästan) samma sak i

en annan ICA-källa och i broschyrmaterial. Det finns emellertid mycket mer att notera, särskilt om man tar Internet till hjälp, och det väcks en mängd frågor. Med normala krav på en etymologisk förklaring är emellertid läget glasklart och odiskutabelt. Latinet har den här gången inte från början spelat någon roll.

Ordet *spa* i betydelsen ”lyxigt kurhotell” är relativt nytt i svenskan, så nytt att det inte kom med i första upplagan av *Nationalencyklopedins ordbok* (NEO) 1995. *Nyordsboken* (2000) har däremot tagit upp det och anger första belägg i svenskan till 1993. Ursprungsangivelsen i *Nyordsboken* är fullt tillfredsställande, nämligen att det är kurorten Spa i Belgien som står för bakgrunden.

De hälsobringande järnhaltiga källorna i nuvarande Belgien var kända redan för antikens romare. Plinius den äldre talar om mineralhaltiga källor i Gallien utan att använda något namn som har med Spa att göra, men en del forskare har gjort tolkningen att det rör sig just om källorna vid nuvarande Spa.

Ortnamnet Spa överfördes åtminstone i engelskan så småningom till vattenkurorter i allmänhet och i förlängningen till vilken hälsobehandling som helst med vatten som medel. När *Spa* blir *spa* får vi en eponym, dvs. en benämning som har sitt ursprung i ett egennamn. För engelskans del är ordets utveckling beskriven i detalj i *The Oxford English Dictionary* (OED). Orten Spa (Spau, Spaw) finns nämnd i engelska källor sedan 1565, och på tidigt 1600-tal började ordet generaliseras och användas som ett vanligt substantiv med betydelsen ”hälsokälla”. Sent under 1700-talet fick det betydelsen ”kurort”. I USA blev det benämning på bubbelpooler och liknande på 1970-talet, men redan 1960 använde tidningen *Life* ordet *spa* i den betydelse som nu är aktuell och som enligt OED är ”A commercial establishment which offers health and beauty treatment (esp. for women) through steam baths, exercise equipment, massage, and the like.”

Betydelseutvecklingskedjan är alltså obruten i engelskan, medan svenskan har en lång lucka i användningen av ordet över huvud taget. Orten Spa och dess vatten var välkända i Sverige och för resande svenskar redan på 1700-talet. Bellman (citerad i *Svenska Akademiens Ordbok*) drack ”Selzer

och Spaa” och Gustaf III var en flitig gäst på själva kurorten. Ordboken har ett antal sammansättningar med orten eller dess vatten som förled (den äldsta från 1699) men däremot inga belägg för att *spa* skulle ha använts för ”kurort” generellt. Denna användning har alltså inte förekommit i svenskan förrän på 1990-talet, säkerligen med amerikansk engelska som förebild.

Sökning i pressmaterialet i Språkbanken vid Göteborgs universitet störs något av att den helt dominerande användningen frekvensmässigt av ordet *spa* i tidningstext är som förkortning av *spader* i beskrivningar av bridgепartier. Press 95 har inget belägg med anknytning till kurort, medan Press 96 har en något kryptisk formulering från *Svenska Dagbladet*: ”... kurorten Spa, sydost om Liège (som givit namn åt begreppet kurort) ...”. Press 98 har ett belägg från *Dagens Nyheter*, men det är svårt att godkänna det som svenskt: ”Gästboken på Ladies’ Spa and Country Club är fylld av hälsningar från tacksamma kvinnor” (det aktuella etablissemanget ligger mellan Norrköping och Katrineholm).

Att den nutida användningen av *spa* omges av etymologiska fantasier är inget som Sverige är ensamt om. Över hela världen sprids – tillsammans med företeelsen – myten att ordet skulle vara en akronym med klassisk-språkig bakgrund. Jag har gjort en undersökning via Internet, vilket betyder att mina resultat förmodligen bara är toppen av ett isberg. Säkert finns det en flora av vanliga pappersbroschyrer med liknande information.

Det cirkulerar ett par varianter med någorlunda korrekt latin. Uttrycken *salus/sanitas per aquam/aquas* är grammatiskt och lexikaliskt godkända för betydelsen ”hälsa genom vatten” (*salus* och *sanitas* är synonymer och står i nominativ singular, *aquam* och *aquas* är ackusativformer i singular respektive plural). *Sanus per aquam/aquas* är en adjektivfras med adjektivet i maskulinum, vilket gör den begränsad i önskad riktning (en anläggning på Lüneburger Heide i Tyskland har faktiskt adjektivet i femininum, *sana*).

Sviktande latinkunskaper, lexikaliskt och grammatiskt, har gett upphov till en flora av språkliga egendomligheter: *sanel/sannels/solus/solar* för ”hälsa” och *per aqua* hos dem som tror att latinet har lika enkel substantivböjning som de romanska språken (en klar majoritet av de svenska webbplatserna).

Emerald Spa i New York har en firmaskylt som visar att man hör till dem som tror så. En anläggning i Australien kallar sitt "health and beauty spa" *Salus per aquam* med en djärv ordbildning som uppges utgå från *salus per aquam*.

Att badanläggningarnas reklamfolk skulle kunna latin är kanske en för högt ställd förväntning (men varför ska de då envisas med att använda det?). Det som gör det hela lite spännande är de myter som växer fram när det språkvetenskapligt kritiska sinnelaget saknas. Några exempel från olika länder: (a) "Ordet *spa* kommer visserligen av ortnamnet *Spa*, men det ortnamnet är en akronym av *salus per aquam*." Kommentar: Den aktuella latinska frasen finns inte belagd annat än just som sentida förklaring till *spa*. Tanken att ett ortnamn på medeltiden skulle bildas som akronym till en fras från ett vid det laget främmande språk är bisarr. Dessutom finns källorna och baden omnämnda i latinska texter som *Aquae Spadanae* och *Spadenses balnei* samt orten som *Spadanus vicus*. Varifrån kommer -d- i slutet av ordstammen? (b) "Romarna klottrade *SPA* för *Salus Per Aquam* på väggarna till badanläggningarna." Kommentar: I så fall skulle väl alla dessa *SPA* finnas med i publikationerna av latinska graffiti. Av dessa framgår att romarna kände för att klottra helt andra saker. (c) "Kejsar Nero använde *sanitas per aquam* som slogan för att motivera uppförandet av dyra badanläggningar." Kommentar: Frasen finns inte belagd i några texter om Nero. Nero var inte heller känd för att motivera sina åtgärder. (e) "Kejsar Tiberius fällde yttrandet *sanitas per aqua*." Det kejsrerliga böjningsfelet borde ha gett mer eko bland filologer, om yttrandet hade varit belagt. (f) "The Greeks (*sic*) may have come up with the acronym "spa" (*solus* (*sic*) per aqua (*sic*), health by water), but the soothing style has been perfected in Asia." Kommentar utöver mina "sic" är överflödigt. (g) "SPA är en form av det latinska verbet *spargere*, som betyder 'hälla framåt'". Kommentar: Verbet *spargere*, som betyder "stänka" snarare än "hälla", har ingen sådan form och en förkortning ända ner till *spa* av någon existerande form skulle ha varit obegriplig.

Med utgångspunkt i materialet på Internet verkar det som om Italien intar en särställning när det gäller att dölja vilket ursprung *spa* egentligen

har. Det närmaste någon italiensk webbplats kommer sanningen är uppgiften att *spa* är ett engelskt ord som betyder ”het källa”, men strax efter kommer påståendet att frasen *salus per aquam* gett upphov till ordet. Frasen *salus per aquam* har fått eget liv och används t.o.m. utan samband med *spa*. Ett hudvårdsföretag har lyckats registrera *salus per aquam* (utan *spa*) som varumärke (®).

Det allra märkligaste är dock att etymologin *spa* < *salus per aquam* åtminstone indirekt har fastställts av det italienska parlamentet. Detta skedde den 24 oktober 2000 i en lag som reglerar den aktuella typen av verksamhet och dess terminologi. I beslutet står ”*spa* (*salus per aquam*)” bland definitionerna av termer.

Man kan fråga sig varför den ohistoriska akronymtolkningen av *spa* har fått en så stark ställning i italienskan. En del svar infinner sig ganska lätt. I italienskan finns sedan länge bokstavskombinationen *spa* (uttalad ”esse-pi-a” och oftast skriven *S.p.A.*) som akronym för *società per azioni*, dvs. aktiebolag. Det finns alltså en viss beredskap för akronymtolkning av denna bokstavsföljd. Tendensen förstärks av att *spa* genom sin enstavighet har en form som inte smälter in bland vanliga italienska substantiv. Ordet är alltså konstigt och behöver förklaras. En förklaring som grundar sig på romarriket och latinet måste då vara mer attraktiv än en som hänvisar till vad som från början var en belgisk bergsby.

Situationen i italienskan kan inte rimligen direkt ha påverkat svenskan, men det finns paralleller. En informationsstark bransch har behov av ett inslag av exotism och det känns tydligen inte angeläget med källkritik eller språkliga bedömningar. Man kan förutse att *spa* kommer att fortsätta att leva ”i fablernas värld”, för att låna Hans Nymans formulering i *Språkvård*, men man kan hoppas att seriösa ordböcker och uppslagsverk serverar en etymologi i stil med ”närmast från /amerikansk/ engelska, men ytterst från Spa, namnet på en vattenkurort i Belgien”.

Vem bryr sig?

Inget av exemplen ovan leder till några allvarliga konsekvenser för liv eller egendom. Inga hus rasar, inga broar brister, inga sjukdomar bryter ut. Men

är ordhistoria och övrig etymologi därmed försumbara vetenskapsgrenar? Är det irrelevant med förklaringar till ords bakgrund, till "varför det heter så"? Man kan låna från en annan vetenskap och fråga om fysiker skulle sitta tysta om något uppslagsverk eller läromedel sanktionerade folktron att det är gummidäcken som gör att man inte kan drabbas av blixtnedslag inne i en bil vid åskväder. Troligen inte. Troligen inte. Varför skall då språkvetaren tuga still?

Religion och våld II

Religiöst motiverad terrorism i dagens Mellanöstern

Jonathan Peste, fil.dr i religionsvetenskap

Syftet med artikeln är att utifrån två exempel diskutera vad ett humanistiskt religionshistoriskt perspektiv kan bidra med till förståelsen av religion och våld. Det går inte att nå en tillfredställande förståelse av religiösa företeelser utan att ta hänsyn till kulturella och sociala faktorer. Samtidigt kan det vara givande att tala om religion som en speciell del av mänsklig kultur. Forskare definierar begreppet religion på olika sätt, men ofta tas tron på en yttersta kraft upp. Religion kan vidare fungera både på ett socialt/samhälleligt plan som normgivande och på ett psykologiskt plan som meningsgivande. Eftersom religion inte går att särskilja från andra kulturella områden, uppkommer frågan om det går att göra en definitiv koppling mellan religion och terrorism.

De flesta forskare som skrivit om terrorism är statsvetare eller sociologer. Bruce Hoffman föreslår följande definition av terrorism: ”terrorism är avsiktligt skapande och utnyttjande av rädsla genom våld eller hot om våld i syfte att uppnå politisk förändring”. Walter Laqueur har uppmärksammat ett skifte i ideologi bland terrororganisationer från och med 1980-talet. Från att sekulära politiska och nationalistiska motiveringar dominerat före 1980-talet dominerar ideologier motiverade av religion idag. Detta skifte går hand i hand med att så kallad religiös fundamentalism ökat i omfattning sedan 1970-talet. Även om religion har större betydelse i dagens terrorism måste man fråga sig på vilket sätt. Bruce Hoffman menar att våld kan bli en helig plikt och att religion fungerar som en legitimerande kraft till våld. Hoffman menar att religiös terror är våldsammare än annan terror. Orsaken till detta är att den religiöse terroristen inte endast protesterar mot en rådande ordning utan att han även vill ändra ordningen fundamentalt eftersom han känner främlingskap inför den. Jag